

ISSN: 2181-9416

2-SON, 2026

YURIST AXBOROTNOMASI

ВЕСТНИК ЮРИСТА * LAWYER HERALD

HUQUQIY, IJTIMOIIY, ILMIY-AMALIY JURNAL

CYBERLENINKA

НАУЧНАЯ ЭЛЕКТРОННАЯ
БИБЛИОТЕКА
eLIBRARY.RU

YURIST AXBOROTNOMASI

2-SON

ВЕСТНИК ЮРИСТА

HOMEP 2

LAWYER HERALD

ISSUE 2

ODINAYEV Adham Sa'dulloyevich

O'zbekiston Respublikasi Huquqni muhofaza qilish akademiyasi boshlig'ining o'rinbosari vazifasini bajaruvchi,
yuridik fanlar doktori, professor
E-mail: a.odinayev85@gmail.com

MAJBURIYATLARNI BUZGANLIK UCHUN FUQAROLIK-HUQUQIY JAVOBGARLIKNI ZAMONAVIY TENDENSIYALAR ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH MUAMMOLARI

For citation (iqtibos keltirish uchun, для цитирования): ODINAYEV A.S. Majburiyatlarni buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlikni zamonaviy tendensiyalar asosida takomillashtirish muammolari // Yurist axborotnomasi – Вестник юриста – Lawyer herald. № 2 (2026) B. 41-49.

 2 (2026) DOI <http://https://doi.org/10.34920/2181-9416/2026/2-004>

ANNOTATSIYA

Maqolada majburiyatlarni buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlikni qo'llashda yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlar, fuqarolik-huquqiy javobgarlik tushunchasiga nisbatan ilmiy yondashuvlar tahlil qilingan.

Fuqarolik-huquqiy javobgarlikda aybning ahamiyati aniq belgilanishi kerakligi, xususan, obyektiv javobgarlik (aybdan qat'i nazar) va subyektiv javobgarlik (aybga asoslangan) holatlarini huquqiy normalarda aniq ajratish, zararni hisoblashning yagona metodologiyasini ishlab chiqish, real ijroni asosiy chora sifatida belgilash lozimligi haqida fikr yuritilgan.

Jahon sivilistikasidagi majburiyatlarni buzganlik uchun "aybga asoslangan javobgarlik nazariyasi (fault-based liability)" "aybsiz javobgarlik (strict liability)" va boshqa nazariyalar, modellar va doktrinalar tahlil qilinib, majburiyatlarni buzganlik uchun qo'llaniladigan javobgarlik choralari optimallashtirish, ommaviy-huquqiy va xususiy-huquqiy javobgarlikni qo'llashda uyg'unlikni ta'minlash, fuqarolik huquqini ijtimoiylashuvdan kelib chiqib javobgarlikni cheklash tendensiyalari yoritilgan.

Shuningdek, majburiyatlarni buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlik ifodalanishining o'ziga xos jihatlari, rivojlanish genezisi, fuqarolik-huquqiy javobgarlikni qo'llashni tartibga soluvchi milliy va xalqaro huquq normalari yoritilgan.

Xususan, fuqarolik-huquqiy javobgarlikka yangi tavsif va ta'rif berilgan, fuqarolik-huquqiy javobgarlikning ikki asosiy funksiyasini – reparativ (zararni qoplash) va preventiv-tarbiyaviy funksiyalarini birlashtirish taklif etilgan, javobgarlik asosi sifatida aybga nisbatan yondashuvni o'zgartirish lozimligi taklif etilgan.

Shu bilan birga, majburiyatlarni buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlikni qo'llashga oid ilmiy-nazariy xulosalar, qonunchilik hamda huquqni qo'llash amaliyotining takomillashtirish, eng asosiysi, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksiga yangi moddalar kiritish borasida takliflar berilgan.

Kalit so'zlar: shartnoma, majburiyat, qarzdor, kreditor, javobgarlik, neustoyka, jarima, penya, kreditor, qarzdor, kompensatsiya, bajarilmagan majburiyat, buzilgan majburiyat, zarar, zararni qoplash, aybsiz javobgarlik, pul majburiyati, tavakkalchilik, mulkiy yo'qotish.

ОДИНАЕВ Адхам Саъдуллоевич

Исполняющий обязанности заместителя
начальника Академии правоохранительной
деятельности Республики Узбекистан,
доктор юридических наук, профессор
E-mail: a.odinayev85@gmail.com

ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА НАРУШЕНИЕ ОБЯЗАТЕЛЬСТВ В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННЫХ ТЕНДЕНЦИЙ

АННОТАЦИЯ

В статье анализируются социальные отношения, возникающие при применении гражданско-правовой ответственности за нарушение обязательств, а также научные подходы к понятию гражданско-правовой ответственности.

Подчеркивается необходимость четкого определения значения вины в гражданско-правовой ответственности, в частности, разделения в правовых нормах объективной (независимо от вины) и субъективной (основанной на вине) ответственности, разработки единой методологии исчисления ущерба и закрепления реального исполнения в качестве основной меры ответственности.

Проанализированы «теория виновной ответственности» (fault-based liability), «строгая ответственность» (strict liability) и другие теории, модели и доктрины мировой цивилизации. Также освещены вопросы оптимизации мер ответственности за нарушение обязательств, обеспечения соответствия применения публично-правовой и частно-правовой ответственности, а также тенденции ограничения ответственности, связанные с процессами социализации гражданского права.

Также освещены особенности проявления гражданско-правовой ответственности за нарушение обязательств, генезис ее развития, нормы национального и международного права, регулирующие применение гражданско-правовой ответственности.

В частности, дается новое определение и определение гражданско-правовой ответственности, предлагается объединить две ее основные функции – репаративную (накопление ущерба) и профилактическо-воспитательную, изменить подход к вине как основанию ответственности.

Вместе с тем, сформулированы научно-теоретические выводы по применению гражданско-правовой ответственности за нарушение обязательств, даны предложения по совершенствованию законодательства и правоприменительной практики, а главное, по внесению новых статей в Гражданский кодекс Республики Узбекистан.

Ключевые слова: договор, обязательство, должник, кредитор, ответственность, неустойка, штраф, пеня, компенсация, неисполненное обязательство, нарушенное обязательство, вред, возмещение вреда, ответственность без вины, денежное обязательство, риск, имущественные потери.

ADHAM OdinaevActing Deputy Head of the Law
Enforcement Academy,
Doctor of Law, Professor
E-mail: a.odinayev85@gmail.com

ISSUES OF IMPROVING CIVIL-LEGAL LIABILITY FOR BREACH OF OBLIGATIONS BASED ON MODERN TRENDS

ANNOTATION

The article analyzes the social relations arising from the application of civil-legal liability for breach of obligations, as well as scientific approaches to the concept of civil-legal liability.

The necessity of clearly defining the role of fault in civil liability is emphasized, particularly the need to distinguish in legal norms between objective liability (irrespective of fault) and subjective liability (based on fault), to develop a unified methodology for calculating damages, and to establish specific performance as the primary remedy.

The study analyzes such theories, models, and doctrines of global civil law as fault-based liability and strict liability, among others. It also highlights issues related to the optimization of liability measures for breach of obligations, ensuring coherence between the application of public and private liability, as well as trends toward limiting liability in light of the socialization of civil law.

Additionally, the article discusses the specific aspects of expressing civil-legal liability for breach of obligations, its development genesis, and the national and international legal norms regulating the application of civil-legal liability.

In particular, a new definition of civil-legal liability is proposed, along with the unification of its two main functions – reparative (damage compensation) and preventive-educational functions. It is also suggested to change the approach to liability as the basis for fault.

Furthermore, the article presents scientific-theoretical conclusions, as well as proposals for improving legislation and law enforcement practices, including the introduction of new articles into the Civil Code of the Republic of Uzbekistan.

Key words: contract, obligation, debtor, creditor, liability, penalty, fine, late fee, creditor, debtor, compensation, unfulfilled obligation, breached obligation, damage, damage compensation, no-fault liability, monetary obligation, risk, property loss.

Fuqarolik-huquqiy shartnoma munosabatlarida taraflarning zimmalaridagi majburiyatlarning bajarilmasligi mazkur majburiyatni buzgan tomonga nisbatan mulkiy ko'inishdagi javobgarlikni qo'llashga sabab bo'ladi. Bu o'z navbatida, majburiyatni bajarmagan tarafga buzilgan huquqlarni tiklash hamda qo'shimcha mulkiy majburiyatni yuklashga oid choralar ko'rilishiga olib keladi.

Dunyoda jismoniy va yuridik shaxslarning buzilgan huquqlarini tiklash, iqtisodiy barqarorlikni hamda shartnomaviy majburiyatlarda taraflar o'rtasidagi ekvivalentlikni ta'minlashda fuqarolik-huquqiy javobgarlik institutiga alohida e'tibor qaratib kelinadi.

Jahondagi bir qator yetakchi kompaniyalarga fuqarolik-huquqiy majburiyatlarni buzganlik uchun yirik miqdorda jarimalar qo'llanilmoqda. Xususan, fuqarolik-huquqiy da'volar bo'yicha 2024-yilda AQSHning Indiana shtatida joylashgan Cummins kompaniyasi 2 mlrd. dollar, Irlandiyaning Endo International kompaniyasi 464,9 mln. dollar, AQSHning JP Morgan & Co. kompaniyasi 366,2 mln. dollar, Morgan Stanley kompaniyasi 268,1 mln. dollar, Royal Bank of Canada, City National Bank kompaniyalari 65 mln. dollarlik fuqarolik-huquqiy jarimaga tortilgan [1]. Bundan ko'rinadiki, majburiyatlarni bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaslik, oqibatda qarzdor tomonga katta

miqdordagi qo‘shimcha mulkiy sanksiya qo‘llanilishiga olib kelishi hamda taraflar o‘rtasida turli nizolar ko‘payishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Jahonda majburiyatlarni buzganlik uchun “aybga asoslangan javobgarlik nazariyasi (Fault-based liability)” (Fransiya, Germaniya va Italiya), “aybsiz javobgarlik (Strict liability / Objective liability)” (Germaniya), “shartnoma va delikt javobgarligi (Contractual vs Tort Liability)” (Anglo-sakson huquq tizimi davlatlari), “iqtisodiy samaradorlikni buzish doktrinasida (efficient Breach Doctrine)” (AQSH), “shartnoma oldi javobgarligi (Culpa in contrahendo)” (Germaniya va Yevropa xususiy huquqi), “insof va odobli muomala majburiyati (Good Faith and Fair Dealing)” (AQSH), “oldini oluvchi javobgarlik (Preventive Liability)” (Yaponiya va Germaniya), “huquq va iqtisodiyot yondashuvi (Law and Economics)” (AQSH) kabi nazariyalar, modellar va doktrinalar amal qiladi.

Shu bilan birga, xorijiy mamlakatlarda majburiyatlarni buzganlik uchun qo‘llaniladigan javobgarlik choralari optimallashtirish, ommaviy-huquqiy va xususiy-huquqiy javobgarlikni qo‘llashda uyg‘unlikni ta‘minlash, fuqarolik huquqini ijtimoiylashuvdan kelib chiqib javobgarlikni cheklash tendensiyalari kuzatilmoqda.

O‘zbekistonda majburiyatlarni buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlik masalalari borasida muayyan ilmiy doktrina shakllangan va qonunchilik tizimi yaratilgan.

Bugungi kunda fuqarolik ishlari bo‘yicha sudlar tomonidan majburiyatni bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik uchun javobgarlikka oid ishlar soni dinamikasi ham turlichadir.

Xususan, O‘zbekistonda fuqarolik-huquqiy javobgarlik shakllaridan bo‘lgan zararni qoplash va neustoykani undirishga oid ishlar soni 2022-yilda 34290, 2023-yilda 37736, 2024-yilda 29270 tani tashkil etgan. 2022-2024-yillarda sudlar tomonidan 119 498 ta (iqtisodiy sudlarda – 101 296, fuqarolik sudlarida – 18 202) ishlar ko‘rilib, 103 094 tasi (86%) qanoatlantirilgan, 16 404 ta (14%) ishlar esa turli sabablar bilan rad etilgan, ko‘rmasdan qoldirilgan yoki ish yuritish tugatilgan [2].

Bu esa o‘z navbatida, milliy fuqarolik huquqi doktrinasida fuqarolik-huquqiy javobgarlik majburiyatni buzgan qarzdor zimmasiga yuklatiladigan qo‘shimcha mulkiy sanksiya bo‘lishi, zararni qoplash buzilgan huquqni tiklash chorasi hisoblanishi va kompensatsiya delikt majburiyatlarida amal qilishi kabi yondashuvlarni muvofiqlashtirishni talab etadi.

Keyingi yillarda raqamli tijoratdagi shartnomaviy munosabatlar, raqamlashtirishning fuqarolik muomalasiga faol ta‘siri natijasida javobgarlik subyektlarini aniqlash hamda ularga nisbatan javobgarlik ijrosini ta‘minlash muammosi yuzaga kelmoqda.

Bundan tashqari, bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining yangi tahririni tayyorlash ustida ish olib borilayotgan hozirgi sharoitda majburiyatlarni buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlikni qo‘llashga nisbatan “aybli javobgarlik” konsepsiyasi hamda fuqarolik-huquqiy javobgarlikka nisbatan huquqiy javobgarlikning boshqa turlarida amal qiluvchi ijtimoiylashuv va insonparvarlashuv modelini qo‘llash istiqbollari tadqiq etish dolzarbdir.

Majburiyatlarni buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlikni qo‘llashga oid munosabatlarni takomillashtirish bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar dunyoning yetakchi ilmiy markazlar va universitetlarda, jumladan, Utrecht Centre for Accountability and Liability Law (UCALL) (Niderlandiya) – majburiyat va javobgarlik, atrof muhit muhofazasi, korporativ CPR, AI va avtonom tizimlar bilan bog‘liq yurisdiksiya muammolarini tadqiq etadi; European Centre of Tort and Insurance Law (ECTIL) (Vena, Avstriya) – Yevropa va xalqaro asoslarda delikt, sug‘urta huquqi va majburiyatlarning chegaralarini o‘rganadi, terrorizm va salomatlik sohasidagi kompensatsiyalar mavzusini qamrab oladi; European Group on Tort Law (“Tilburg Group”) (Yevropa mamlakatlari) – “Principles of European Tort Law” ni tayyorlash, delikt chegaralari va standartlarini birlashtirish ustuvor vazifalarini o‘rganadi [3].

O‘zbekiston Respublikasining bugungi rivojlanish bosqichida hamda fuqarolik qonunchiligini rivojlantirish konsepsiyasi negizida majburiyatlarni buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlikni qo‘llash muammolarini hal etishda, avvalo sivilistikada quyidagi vazifalar bajarilishi kerak:

majburiyatlarni buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlik tushunchasiga nisbatan ilmiy yondashuvlarning talqinini amalga oshirish;

majburiyatlarni buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlik ifodalanishining o'ziga xos jihatlarni aniqlash;

majburiyatlarni buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlikning rivojlanish genezisini ochib berish;

sababiy bog'lanish va aybning majburiyatlar buzilishida ifodalanishini ko'rib chiqish;

zararni qoplash va burchni asl holda bajarishni fuqarolik-huquqiy javobgarlik choralari sifatida tadqiq etish;

qit'a huquqi mamlakatlarida majburiyatlarni buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlikning qo'llanilishini o'rganish;

anglo-sakson huquqi mamlakatlarida majburiyatlarni buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlikning namoyon bo'lishini tadqiq qilish;

majburiyatlarni buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlikka oid huquqni qo'llash amaliyotining tahlilini o'tkazish;

majburiyatlarni buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlikni qo'llashga oid qonunchilikni takomillashtirishga oid takliflar ishlab chiqish.

Bu mavzuda tadqiqot olib organ bir qator olimlar fikrini ko'rib chiqadigan bo'lsak, ularda ham turlicha talqinlar kuzatiladi.

Masalan, O.Oqyulovning "hozirgi davrda qo'llanilayotgan fuqarolik-huquqiy ta'sir choralari nafaqat moddiy zararni qoplash, balki moddiy zararni to'laqonli ravishda qoplash (boy berilgan foydani hisobga olgan holda) va ayni paytda ma'naviy zararni qoplash ko'rinishida namoyon bo'ladi. Ma'naviy zararni qoplash xarakteri moddiy zararni qoplash xarakteri bilan aynan mos kelmaydi va ularni bir xil ma'noda qo'llash mumkin emas" [4] – degan mulohazalari asoslidir.

Fuqarolik-huquqiy javobgarlik kreditor uchun buzilgan huquqi tiklanishi bilan birga neustoyka ko'rinishidagi muayyan iqtisodiy foydani keltirishi ham mumkin. "Chunki, fuqarolik normalariga asosan qo'llanilishi zarur bo'lgan javobgarlik chorasi qoidaga rioya qilmagan tarafning nafaqat shaxsiga nisbatan qaratilmasdan, balki huquqi buzilgan tarafning huquqini tiklashni, unga yetkazilgan moddiy va ma'naviy zararni javobgar tomonidan to'liq qoplashni ta'minlashga qaratiladi" [5].

Biroq, bunda shartnomaviy va delikt javobgarligini aralashtirmaslik lozim bo'ladi. Chunki, ularning yuzaga kelish shartlari har bir holat uchun o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ularni yagona ko'rinishda talqin qilishga imkon bermaydi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 24-bobining normalari O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 57-bobida tartibga solingan munosabatlarga ham qo'llanilishi [6] borasidagi asoslar va javobgarlik shartlariga tegishli normalarning qo'llanilishi sifatida tushunish no'rin deb o'ylaymiz. Aksincha, shartnomaviy va delikt javobgarligining asoslari mutlaqo har xildir [7].

Shuning uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlikni majburiyat huquqining emas, balki fuqarolik huquqining umumiy qismi instituti sifatida ajratish taklifini ham zararni qoplash haqidagi huquqiy normalarni ajratish sifatida tushunish mumkin.

Zamonaviy o'quv adabiyotlar mualliflari fuqarolik-huquqiy javobgarlik tushunchasini aniqlashda uni huquqiy fenomen sifatida sanksiya tushunchasi bilan ham solishtiradilar. Natijada ba'zilar fuqarolik-huquqiy javobgarlik "davlat majburlashining bir ko'rinishi bo'lib, sud tomonidan huquqbuzardan jabrlanuvchi foydasiga mulkiy sanksiyalarni undirishdan iborat" [8] degan xulosaga keladilar. Bunda oxirgilar jabrlanuvchining buzilgan mulkiy sohasini tiklashga qaratilgan; boshqalar esa u "huquqbuzar (qarzdor) tomonida mulkiy va nomulkiy tusdagi noqulay oqibatlar ko'rinishida namoyon bo'luvchi, davlat majburlashi bilan ta'minlangan va huquqbuzarlik hamda uning

subyektini qoralash bilan qo‘shilgan huquqiy munosabat sifatida belgilanishi mumkin” [9] ekanini ko‘rsatadilar (avvalroq aniqlanganidek, bunday ta’rif to‘liq maqsadga muvofiq ko‘rinmaydi); uchinchi guruh mualliflar nuqtai nazariga ko‘ra fuqarolik-huquqiy javobgarlik deganda faqat huquqbuzar uchun qo‘shimcha yuklamalar bilan bog‘liq sanksiyalarni tushunish kerak [10]; ularning ba’zilari fuqarolik-huquqiy javobgarlik huquqbuzardan hech qanday kompensatsiyasiz mol-mulkni olib qo‘yishdan iborat deb hisoblaydilar [11].

Fuqarolik-huquqiy sanksiyalar va javobgarlikni o‘lchash haqida adabiyotda ko‘p fikrlar aytilgan, chunki sanksiya ko‘p ma’noli, “ko‘p tomonlama” tushunchadir. Biroq “majburiyatdagi sanksiya” va “majburiyatni bajarmaganlik uchun javobgarlik” tushunchalari nisbati masalasida yagona fikr mavjud.

Aksariyat mualliflarning fikrlarining ma’lum umumiylikni konstatatsiya qilib, milliy adabiyotlarda javobgarlik va sanksiyaning o‘zaro aloqasi haqida uchta nuqtai nazar (konsepsiya) shakllanganini aytish mumkin, ular quyidagidan iborat:

1. Fuqarolik-huquqiy sanksiya – fuqarolik-huquqiy javobgarlikning bir turi (“javobgarlikning ustunligi” konsepsiyasi, ya’ni sanksiya – majburiyatni buzishning huquqiy oqibatidir) [12].
2. Fuqarolik-huquqiy sanksiya – birinchi konsepsiyaning mantiqiy qarama-qarshisi (“sanksiya ustunligi” konsepsiyasi, ya’ni javobgarlik – maxsus belgilarga ega bo‘lgan sanksiyaning bir turi).
3. Fuqarolik-huquqiy sanksiya – fuqarolik-huquqiy javobgarlikning aynan o‘zidir (“birxillik (o‘xshashlik)” konsepsiyasi [13].

L.F. Netishinskayaning fikricha, qonunchilikda (faqat fuqarolikda emas) ommaviy manfaatlar xususiy manfaatlar bilan bog‘liq va muvofiq ravishda hisobga olinmaganicha, fuqarolik-huquqiy javobgarlikning aniq, ravshan va barqaror tushunchasi mavjud bo‘lmaydi [14].

Fuqarolik-huquqiy javobgarlikning samaradorligi, avvalo, uni aniq fuqarolik huquqbuzarligi sodir etgan shaxslarga nisbatan qo‘llash va amalga oshirishga bog‘liq [15]. Biroq fuqarolik huquqiga, xususan javobgarlik institutiga xos bo‘lgan dispozitivlik (erkinlik) prinsipi asosida jabr ko‘rgan tomon huquqbuzarga nisbatan javobgarlik choralarini qo‘llash yoki qo‘llamaslik to‘g‘risida mustaqil ravishda qaror qabul qiladi.

O‘tkazilgan so‘rovnoma (4 890 nafar prokuratura, 104 nafar sud va adliya tizimi xodimlari fikri o‘rganilgan) natijalariga ko‘ra, javobgarlarning katta qismi (1854 nafar) amaliyotda real ijro deyarli uchramasligini qayd etgan. Aksariyat hollarda pullik kompensatsiya bilan cheklaniladi, bu esa majburiyatlarning asl maqsadini ta’minlamaydi. Masalan, tovar yetkazib berish shartnomasi buzilganda faqat pul to‘lanishi, ammo tovarning yetkazilmasligi mijoz huquqlariga putur yetkazadi. Xorijiy mamlakatlar amaliyotida (Germaniya, Fransiya, Niderlandiya) real ijro fuqarolik javobgarligining asosiy usuli hisoblanadi.

So‘rovda qatnashganlarning 1275 nafari javobgarlikni isbotlash murakkabligini, 1480 nafari esa sud amaliyotidagi qarama-qarshiliklarni asosiy muammo sifatida ko‘rsatgan. Shu bilan birga, 1745 kishi ayb faqat ba’zi hollarda muhim deb hisoblagan. Bu amalda aybning mavqei noaniq ekanligini ko‘rsatadi. Germaniya, Avstriya va Shveysariya qonunchiligida ayrim majburiyat turlari (masalan, xavfli faoliyat, ishlab chiqarishdagi xavflar) uchun aybdan qat’i nazar javobgarlik prinsipi qo‘llaniladi.

So‘rov natijalariga ko‘ra, xodimlarning 1548 nafari zarar miqdorini shartnomada belgilangan formula asosida hisoblashni afzal deb hisoblagan, 1372 kishi esa iqtisodiy ekspertizani ustun deb ko‘rsatgan. Shu bilan birga, 1952 kishi zarar qoplanishi shart, boshqa choralar bilan almashtirib bo‘lmasligini qayd etgan. Bu amalda zararni aniqlashda yagona yondashuv mavjud emasligini ko‘rsatadi. Buyuk Britaniya va AQSH amaliyotida zararni hisoblashning qonuniy metodologiyasi mavjud bo‘lib, u “expected loss” va “actual loss” tushunchalari asosida ishlaydi. Germaniyada esa zarar qoplanishi kreditorni majburiyat bajarilgandagi holatga qaytarishi shartligi prinsipiga tayanadi. Real ijroni kuchaytirish, ayb va isbotlash mexanizmlarini aniq belgilash, zararni hisoblashning

yagona uslubini joriy qilish – so‘rovnoma ko‘rsatilgan asosiy muammolarni bartaraf etishga qaratilgan.

Majburiyatlarni buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlikni tushunish va talqin etishga nisbatan xorijiy yurisdiksiyalarda ham bir qator ilmiy-amaliy va nazariy yondashuvlar shakllangan. Xorijiy huquqiy fanlarda umum qabul qilingan kategoriya bo‘lib, bu javobgarlik, jumladan zararni qoplash va neustoykani undirishdan tashqari, shartnomani bekor qilish, real bajarish, sinallagmatik (ikki tomonlama) shartnomada bajarishni to‘xtatib turish yoki bajarishdan bosh tortish (exceptio non adimpleti contractus), pul majburiyatlarida yillik foizlar va bahoni kamaytirishni ham o‘z ichiga oladi.

Bu yondashuv BMTning 1980-yil 11-apreldagi “Tovarlar xalqaro oldi-sotdi shartnomalari to‘g‘risida”gi Vena Konvensiyasi[16] (inglizchada: United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods), ba‘zan Vena konvensiyasi deb ham ataladi, bu xalqaro savdo uchun yagona huquqiy asos yaratishga qaratilgan ko‘p tomonlama shartnomadir. 2023-yil dekabr holatiga ko‘ra, mazkur konvensiyani 97 ta davlat ratifikatsiya qilgan bo‘lib, ular dunyo savdosining uchdan ikki qismini tashkil etadi. O‘zbekiston Respublikasi mazkur Konvensiyaga O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1996-yil 30-avgustdagi 294-I-sonli “Birlashgan Millatlar Tashkilotining Xalqaro tovarlar oldi-sotdisi shartnomalari to‘g‘risidagi konvensiyasiga qo‘shilish haqida”gi qaroriga asosan qo‘shilgan. O‘zbekiston Respublikasi uchun 1997-yil 1-dekabr dan kuchga kirgan), UNIDRUning[17] xalqaro tijorat shartnomalari prinsiplari, shuningdek Yevropa shartnoma huquqi prinsiplari[18] kabi uyg‘unlashtirilgan xususiy-huquqiy hujjatlarda aks etgan.

Fuqarolik javobgarlikning ikki asosiy funksiyasini – reparativ (zararni qoplash) va preventiv-tarbiyaviy funksiyalarini birlashtirish mazkur huquqiy institutga mustahkam mazmun baxsh etadi, adolat g‘oyasini tiklaydi va noqonuniy harakatlar oqibatida yuzaga kelgan salbiy ta’sirlarni bartaraf etishga xizmat qiladi. Bu esa o‘z navbatida keltirilgan zararni to‘liq qoplash majburiyatini yuzaga keltiradi.

Majburiyatlarni buzish holatida qo‘llaniladigan fuqarolik-huquqiy javobgarlik – bu shartnoma yoki qonun bilan belgilangan qoidalarga rioya qilinmaganida yuzaga keladigan huquqiy reaksiya bo‘lib, uning asosiy xususiyati moddiy (mulkiy) xususiyatdagi sanksiyalarni tatbiq etish bilan bog‘liqdir. Bunday javobgarlikning vazifasi faqat qarzdorni jazolashdan iborat emas, aksincha, qarzdorning harakatlari yoki harakatsizligi oqibatida kreditorning buzilgan mulkiy manfaatlarini tiklashga qaratilgan.

Fuqarolik huquqida majburiyatlar instituti keyingi yillarda faol rivojlanmoqda. Ayniqsa, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Kreditorlarning huquqiy himoyasini kuchaytirish va tadbirkorlik faoliyatini moliyalashtirish mexanizmlarini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 2018-yil 23-noyabrdagi PQ-4026-son Qarori, 2019-yil 5-apreldagi F-5464-sonli farmoyishi bilan tasdiqlangan Fuqarolik qonunchiligini takomillashtirish konsepsiyasi hamda 2021-yil 15-sentabrdagi “Shartnomaviy munosabatlarni tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6313-son va 2023-yil 29-apreldagi “Kreditorlarning garov bilan ta’minlangan talablarini qanoatlantirish tizimini yanada takomillashtirish to‘g‘risida”gi PF-63-son Farmonlarining qabul qilinishi munosabati bilan fuqarolik-huquqiy javobgarlik institutini takomillashtirish masalalariga alohida e’tibor qaratildi.

O‘zbekiston Respublikasi FKning majburiyatlarni buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlikka bag‘ishlangan 24-bobi o‘tgan asrning oxirlaridagi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatdan kelib chiqib qabul qilingan bo‘lib, o‘tgan yillar mobaynida bir muncha “eskirgan” hamda zamonaviy chaqiriqlar hamda internet tarmog‘ining rivojlanishi bilan bog‘liq masalalarni qamrab olmagan. Shu nuqtayi nazardan O‘zbekiston Respublikasi FKning 24-bobini yangi tahrirda belgilash va uning tuzilishini xorijiy mamlakatlar, eng avvalo qo‘shni mamlakatlar fuqarolik kodekslaridan kelib chiqib qayta shakllantirish lozim bo‘ladi.

Agar amaldagi O'zbekiston Respublikasi FKning 24-bobiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, bunda "majburiyatlarni buzish tushunchasi", "majburiyatni buzish oqibatlari", "shartnomani bekor bo'lganlik uchun javobgarlik", "yo'qotishlar uchun javobgarlik", "qarzdorning o'z xodimlari tomonidan yetkazilgan zarari uchun javobgarlik", "majburiyatda tavakkalchilik" va shu kabi bir qator moddalar va qoidalar mavjud emasligi ko'zga tashlanadi.

Amaldagi qonunchilik, sud amaliyoti va ilmiy doktrina tahlili asosida majburiyatlarni buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlikni rivojlantirishning qator tendensiyalarini ajratish mumkin: 1) fuqarolik qonunchiligiga insofilik tamoyilining kiritilishi; 2) majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlikning samarali modelini izlash jarayoni hali ham davom etmoqda; 3) fuqarolik-huquqiy javobgarlik konstruksiyasida oqibatlarni oldindan ko'ra bilish mezonini inobatga olish va sababiy bog'lanishni subyektivlashtirish; 4) fuqarolik-huquqiy javobgarlik choralarning kompensatsion yo'naltirilganligi – kreditorning ijro manfaatini himoya qiladi (performance interest); 5) fuqarolik-huquqiy javobgarlikning dispozitiv tamoyillarining rivojlanishi; 6) fuqarolik-huquqiy javobgarlik instituti rivojlanishining tendensiyalaridan biri – shartnomadan tashqari javobgarlik doirasining kengayishi va shartnomaviy hamda delikt javobgarligi o'rtasidagi o'zaro aloqaning mustahkamlanishidir.

Majburiyatlarni buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlikni qo'llashga oid nazariy va ilmiy-amaliy ahamiyatga ega bo'lgan quyidagi xulosa, taklif hamda tavsiyalarni bildiramiz:

1. Fuqarolik-huquqiy javobgarlik – bu moddiy (mulkiy) sanksiyalar turlaridan biri bo'lib, u qarzdor (ya'ni, zarar yetkazuvchi shaxs) uchun uning mulkiy huquqlari sohasida salbiy oqibatlar yuzaga kelishi bilan tavsiflanadi va shu orqali jabrlanuvchiga uning huquqi buzilgunga qadar mavjud bo'lgan holatni to'liq yoki qisman tiklash imkonini beradi.

2. 1) Fuqarolik-huquqiy javobgarlik – bu huquqbuzarlik uchun davlat tomonidan qo'llaniladigan mulkiy sanksiyadir; 2) Javobgarlik real majburiyatni ijro etishdan farq qiladi; 3) Javobgarlik sanksiyaning amalga oshgan shakli sifatida namoyon bo'ladi; 4) Sanksiya va javobgarlik o'rtasida farqlar mavjud; 5) Fuqarolik-huquqiy javobgarlikni alohida huquqiy institut sifatida shakllantirish maqsadga muvofiq.

3. Fuqarolik-huquqiy javobgarlikning ikki asosiy funksiyasini – reparativ (zararni qoplash) va preventiv-tarbiyaviy funksiyalarini birlashtirish mazkur huquqiy institutga mustahkam mazmun baxsh etadi, adolat g'oyasini tiklaydi va noqonuniy harakatlar oqibatida yuzaga kelgan salbiy ta'sirlarni bartaraf etishga xizmat qiladi. Bu esa o'z navbatida keltirilgan zararni to'liq qoplash majburiyatini yuzaga keltiradi.

4. Javobgarlik asosi sifatida aybga nisbatan yondashuvni o'zgartirish hamda barcha turdagi majburiyatlarni bajarmaganlik uchun javobgarlikni belgilashda ayb mezonini inobatga olish lozim bo'ladi. Shu sababli, Fuqarolik kodeksidagi majburiyatlarni bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik uchun javobgarlik asosi sifatida aybni belgilash, fors-major holatlarini ham barcha uchun bir xilda amal qilishini nazarda tutish o'rinli bo'ladi.

5. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksini takomillashtirish, ya'ni "Yuridik shaxslar organlari va mansabdor shaxslarining fidutsiar (ishonchli) javobgarligi", "Bir xil turdagi majburiyatlar bo'yicha talablarni qondirish", "Majburiyat bo'yicha kreditorning huquqlarini himoya qilish", "Majburiyatni buzishning huquqiy oqibatlari", "Shartnoma bekor qilinganda yetkazilgan zararlarni qoplash", "Qarzdorning o'z xodimlari uchun javobgarligi", "Majburiyatda tavakkalchiligi xavfi", "Shartnomada nazarda tutilgan holatlar ro'y berganda vujudga keladigan mulkiy yo'qotishlarni qoplash" nomli yangi moddalar kiritish maqsadga muvofiq.

6. Fuqarolik-huquqiy javobgarlikda aybning ahamiyati aniq belgilanishi kerak. Xususan, obyektiv javobgarlik (aybdan qat'i nazar) va subyektiv javobgarlik (aybga asoslangan) holatlarini huquqiy normalarda aniq ajratish lozim.

7. Zararni hisoblashning yagona uslubiy qoidalarini, ya'ni metodologiyasini ishlab chiqish. Sudlarda iqtisodiy ekspertizani majburiy tartibda tayinlash, shartnomalarda zararni hisoblash formulalarini qonun darajasida belgilangan me'yorlarga moslash lozim.

8. Fuqarolik qonunchiligida real ijroni asosiy chora sifatida belgilash va faqat o'ta favqulodda holatlarda (imkonsizlik, huquqiy to'siqlar) pullik kompensatsiya bilan almashtirish mumkin. Majburiyatni asl holda bajarish to'g'risidagi qarorlarni ijro organlari orqali samarali ta'minlash bo'yicha sudlarning vakolatini kuchaytirish zarur.

IQTIBOSLAR/ЧОСКИ/REFERENCES:

1. Исследование: самые крупные корпоративные штрафы в 2024 году на данный момент // <https://binarki-opciony.com/novosti/post/samye-krupnye-korporativnye-shtrafy>.
2. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining 2025-yil 22-iyuldagi 07-13/25-25245-sonli xati asosida olingan ma'lumotdan.
3. <https://www.icj.org/wp-content>; <https://nonews.co/directory/wordbook/sheffen-court>; <https://www.icc-cpi.int>; <https://www.mjusticia.gob.es>; www.jstor.org; <https://www.sweetandmaxwell.co.uk>; <https://www.academia.edu>; <https://www.taylorfrancis.com>; <https://www.cambridge.org>; <https://cljbooks.rutgers.edu>; <https://academic.oup.com>; <https://www.law.virginia.edu>; <https://ink.library.smu.edu.sg>; <https://www.researchgate.net>.
4. Fuqarolik huquqi: Darslik. I qism / Mualliflar jamoasi. – T.: TDYU nashriyoti, 2017. –251 b.
5. G'ulov A. Fuqarolik huquqi. O'quv qo'llanma. –Toshkent: Navro'z, 2019. – 15 b.
6. Babaev J.I. Iste'molchiga yetkazilgan zararni qoplashni fuqarolik-huquqiy tartibga solishni takomillashtirish: yurid. fan. dok. dis. ... – Toshkent: 2021. – 26 b.
7. G'aybullaev A.I. Avtotransport vositalari bilan yetkazilgan zarar uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlik muammolari: yurid. fan. nomz. dis. ... – Toshkent: 2012. – 81 b.
8. Гражданское право: учебник: в 2 т. / отв. ред. проф. Е.А. Суханов. 2-е изд., перераб. и доп. М.: БЕК, 2015. Т. 1. С. 431.
9. Гражданское право. Часть первая: учебник / под ред. А.Г. Калпина, А.И. Масляева. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрист, 2010. – С. 503.
10. Гражданское право: учебник / под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. 4-е изд., перераб. И доп. М.: ПБОЮЛ Л.В. Рожников, 2010. Т. 1. – С. 533.
11. Мартемьянов В.С. Хозяйственное право. – М., 2004. Т. 1. С. 249.
12. Babaev J.I. Chakana oldi-sotdi munosabatlarda javobgarlik sub'ektlarini aniqlash masalalari // Huquq va burch. 2021. – №5. – В. 24–29.
13. Кархалев Н.Д. Санкции в гражданском праве // Вестник Уфимского юридического института МВД России 2013. – № 2.
14. Проблемы ответственности в Гражданском праве: Уч. пособие / Л.Ф. Нетишинская. – Краснодар, 2020. – 88 с.
15. Баратов М.Х. Некоторые аспекты гражданско-правовой ответственности государства // Вестник Юридического факультета Южного федерального университета. 2019. Т. 6. – № 4. – С. 98-103.
16. Xalqaro tovar sotish shartnomalari to'g'risidagi BMT Konvensiyasi. <https://lex.uz/acts/2634626>.
17. Международный институт унификации частного права, сокращённо УНИДРУА (фр. UNIDROIT); Источник – <https://ru.wikipedia.org>
18. https://www.uaipit.com/uploads/legislacion/files/1415358888_5EN_Principles_of_European_Contract_Law_parts_I_and_II_31_07_1998.pdf

YURIST AXBOROTNOMASI

2-SON

ВЕСТНИК ЮРИСТА

HOMEP 2

LAWYER HERALD

ISSUE 2

ISSN 2181-9416

DOI JURNAL: 10.34920/2181-9416/2026/2

2026-YIL